

Lisandusi postkolonialismi diskussioonile

JAAK KANGILASKI

Artikkel näitab, et Nõukogude okupatsiooni Eestis saab käsitleda koloniseerimisena. Et Eesti oli koloniseerimise ohver, on õigustatud kasutada eesti kunsti ajaloo seletamiseks postkolonialistlikule teorialle omaseid lähenemisviise ja selles teoorias loodud mõisteid. Koloniaalvõim rajas Eesti kunstielu allutamiseks omale sobivad institutsioonid ning seadis kunstiloomingule ideoloogilised ja administratiivsed raamid. Eesti kunstis tekkisid kompensatoorsed suunad. Üks neist toetus sõjaelsele kunstile, aga ka kultuuri autentsete allikate otsinguile. Teine suund püüdis jäljendada lääne avangardi. Koloniaalsõltuvuses olnud eesti kunsti uurimisel tuleb lähtuda selle eripärast.

Juba kümmekond aastat on mõned eesti kirjandusteadlased arutanud küsimust, kas ja kui, siis mis määral ja viisil on eesti kultuuriajaloo käsitlemisel mõtet toetuda postkolonialismi teorialle. See teooria tegeleb kolonisatsiooni mõjudega kultuuridele ja selle peaesmärk on nende kultuuride omapäraste „häälte” võimaldamine, mida on vaigistanud või marginaliseerinud nende üle valitsenud kultuuride ja ideoloogiad. Seni domineerinud (ja tihti üldinimlikuks ja üldkehtivaks peetud) läänekeskse mõtteviisi ja sealse kultuuri põhjal loodud väärtussüsteemide ja arenguskeemide kõrval (mõnikord ka asemel) tunnustatakse teiste kultuuride eneseväljendust ja enesemõistmist, nende õigust ennast tõlgendada ja oma kultuuri oma kriteeriumide järgi hinnata. Käesolev kirjutis ei sea oma eesmärgiks süveneda rahvusvaheliselt laialt hargnenud postkolonialismi teoriasse, vaid püüab, lähtudes eesti kirjandusteadlaste tõstatatud probleemidest ja olulisel määral toetudes nende poolt käibele toodud postkolonialismi teooria tõlgendustele, käsitleda kaht küsimust: esiteks näidata, et Nõukogude okupatsiooni Eestis sobib nimetada kolonialismiks, ja teiseks viidata võimalustele, kuidas postkolonialismi teooria abil seletada eesti kujutava kunsti ajalugu Nõukogude okupatsiooni ajal ja järel.

2001. aastal tutvustas Tiina Kirss postkolonialistlikku paradigmat. Tõdedes, et selle kasutamine on seni piirdunud endiste Lääne-Euroopa kolooniate kultuuride analüüsimisega, avaldas ta kahtlust, kas teooriat on võimalik mõnda teise kultuurkonda,

näiteks endise Nõukogude Liidu alale „ümber istutada”,¹ kuid arvas siiski, et selle abil on võimalik otsida kolonialismi märke kultuuritekstides, kasutada postkolonialistlikule teorialele omaseid tähendusi loovaid mõisteid ja käsitleda rahvuse ning rahvuskirjanduse vahekorra küsimusi. Hilisematest käsitlustest tundub ajaloolase ja kunstiajaloolase vaatenurgast edasimõtlemiseks sobivaim Epp Annuse artikkel „Postkolonialismist sotskolonialismini”, eriti seal esitatud tees, mille kohaselt postkolonialistlike küsimuste esitamisel on „mõtet vaid siis, kui nad toetuvad konkreetsele ajaloolisele kohale ja olukorrale – postkolonialistlikule situatsioonile”.² Annus analüüsib mitme Eesti ajaloo perioodi vastavust sellisele situatsioonile, aga neist võtame järgnevalt vaatluse alla ainult viimase, mida Annus nimetab „Vene okupatsioon Eestis aastail 1940–1991”. Oluline on selles artiklis esitatud põhimõte, et postkolonialismi mõiste hõlmab ka kolonialismi ajajärgu. Tõepoolest, postkolonialistlikust situatsioonist saab ju rääkida vaid siis, kui võime olla kindlad, et sellele eelnes kolonialism, ning Annus analüüsibki, kas ja kuivõrd saab Nõukogude okupatsiooni kolonialismiks nimetada.

Enamik Epp Annuse artikli seisukohti on veenvad, kuid mõned näivad vajavat täpsustamist või koguni vastu vaidlemist. Tundub asjatu alustada nõukogude perioodi käsitlust kategoorilise väitega, et „koloniseerida ei saa rahvusriiki”.³ Tegelikult on põhjust analüüsida, kas Eesti (koos Läti ja Leeduga) ei moodusta kolonialismi ohvri omapärasid variante.

Kõige olulisem ongi „postkolonialistliku olukorra” määratlus ja selle võrdlemine Eesti 20. sajandi ajalooga. Ilmselt nõuab see ühelt poolt kolonialismi mõiste täpsustamist, teiselt poolt nõukogude perioodi iseloomustamist. Alustame seda Epp Annuse seisukohtade vaatlusega, kelle arvates on postkolonialistlikul olukorral viis tingimust:

- a) võõras võim;
- b) rahumeelne kooseksisteerimine: võõras võim ei toetu jõule;
- c) võõras võim kannab endas valgustaja missiooni;
- d) kohalike eneseidentiteedi alustesse kuulub võõra juuresolu tajumine; ennast tajutakse võõra suhtes alaväärtuslikuna;
- e) kohaliku kultuuri oluliseks aspektiks on suhestumine alistatu kogemusega.⁴

Üllatav ja kahtlane on väide, et kui võrrelda nende tingimustega ENSV olukorda, olevat seal esinenud ainult üks tingimus – allumine võõrvõimule. Teisest tingimusest ENSV olukord tõepoolest erines, sest nõukogude võim kahtlemata toetus sõjalisele jõule. (Iseküsimus on aga selle tingimuse mõttekus, sest võõrad võimud on peaaegu alati toetunud sõjalisele jõule, kuigi selle rakendamise ulatus on enamasti sõltunud alistatud rahvaste lojaalsuse määrast. „Rahumeelne kooseksisteerimine” ei ole ka tingimus, mis võimaldaks eristada koloniseerimist ja okupeerimist, sest paljudes kolooniates on esinenud relvastatud vastupanu, seevastu mõned rahvad on talunud okupeerimist suhteliselt lojaalselt ning rahumeelselt.) Keerukam on kolmanda tingimuse täitmine – võõras võim reklaamis ennast „maailma kõige progressiivsema

1 T. Kirss, Rändavad piirid: postkolonialismi võimalused. – Keel ja Kirjandus 2001, nr 10, lk 673jj.

2 E. Annus, Postkolonialismist sotskolonialismini. – Vikerkaar 2007, nr 3, lk 65.

3 E. Annus, Postkolonialismist sotskolonialismini, lk 71.

4 E. Annus, Postkolonialismist sotskolonialismini, lk 68.

õpetuse” kandjana („valguse toojana” analoogiliselt Lääne-Euroopa kolonisaatoritele 19. sajandil) ja püüdis sellega oma võimu õigustada. Omapärane oli muidugi see, et „valguseks” nimetati marksismi (mis teatavasti küll ka ise ennast valgustusideoloogia edasiarenduseks pidas), kuid asjatu on vastandada, et „[a]metlik ideoloogia oli kommunistlik, mitte kolonialistlik”.⁵ Pigem võiks öelda, et Vene imperialism kohandas marksismi oma koloniaalpoliitika õigustamise ideoloogiaks.⁶

Neljanda tingimuse esimene pool kehtis samuti: eestlaste enesemääratlusse kuulus võõrastest erinemise tajumine. Tingimuse teine pool on vastuoluline: kindlasti ei tundnud eestlased tihti mitte alaväärsust, vaid pigem üleolekut sissetungijate kultuuri suhtes, kuid ei saa eitada, et kui paljud eestlased kogesid oma rahva, oma keele ning oma kultuuri väiksust suure ja masendava ohuna, oli ka neid, kes otsisid kindlustunnet vene keele ja kultuuri väärtustamises või lihtsalt „tugevama poolel” olemises.

Viienda tingimusega võib siduda eestlaste meeleolusid, mis nägid rahvuskultuuris peamist või koguni ainsat enesesäilitamise vahendit, aga ka võõrvõimu sundseisu – selle vajadust mingil määral kohaneda kohaliku kultuuriga.

Kokkuvõttes võib öelda, et vaadeldes Epp Annuse esitatud postkolonialistliku situatsiooni tingimusi, võib rääkida Eesti koloniseerimisest Nõukogude Liidu poolt otsustavamalt, kui seda teeb autor ise. Allpool püüame leida sellise rääkimisviisi toeks lisaargumente.

Kolonialismi tunnustest

Kolooniate hankimise eesmärk on olnud mitmesugune, peamiselt on koloniseerivad riigid taotlenud majanduslikku kasu (tooraine, tööjõud, turud, maksutulu jne) ja võimalust pakkuda oma elanikele uusi asumisalasid (viimasel on olnud mitmeid, tihti põimunud põhjuseid – demograafilisi, majanduslikke, poliitilisi ja sõjalisi). Kolonistid on levitanud emamaa keelt, kultuuri ja tihti aidanud metropoli võimu kindlustada. Kolooniate abil on riigid enamasti püüdnud ja ka suutnud tugevdada oma rahvusvahelist seisundit ja sõjalist võimsust. Mõnikord, eriti 19. sajandi lõpu – 20. sajandi alguse koloniaalimpeeriumide ajal, kui oluline oli šovinistlik ideoloogia, võis tähtsaimaks saada võistlus prestiiži pärast (näiteks nn Fashoda konflikt või Maroko kriisid). Kolooniate hankimist on enamasti õigustatud „tsivilisaatorlike” ja „valgustuslike” eesmärkidega.

Kolooniate hankimine on toimunud mitmel viisil: näiteks sõjaline vallutus, mis võis piirduda lühikese kampaaniaga või mõne lahinguga, aga mõnikord venida aastakümneid kestnud võitluseks, mille käigus hävitati senist ülemkihti; teiseks peamiseks viisiks on olnud sõjaga ähvardamine, kolmandaks ebavõrdsed lepingud. Mõnedes kolooniates valitses suhteliselt rahulik elukorraldus, aga teistes toimusid ülestõusud või pikaajaline sissisõda. Koloniseerijad on alistatud rahvaid erinevalt kohelnud: neid

5 E. Annus, Postkolonialismist sotskolonialismini, lk 72.

6 Vt J. Kangilaski, Kohanemised marksismidega. – Kohandumise märgid. Koost ja toim V. Sarapik, M. Kalda, R. Veidemann. (Collegium litterarum 16.) Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus, 2002, lk 15jj.

on hävitatud, orjastatud, kodudest välja tõrjutud või küüditatud, teisejärgulisteks kodanikeks muudetud või assimileeritud.

Kolooniate õiguslik seisund on olnud mitmesugune. 20. sajandi alguse koloniaal-impeeriumides olid mõned kolooniad annekteeritud koloniseeriva riigi koosseisu, teisi nimetati kolooniateks (kitsamas mõttes), kolmandaid eri tüüpi protektoraatideks, kuid kõikidel juhtudel oli kõrgem võim kolonisaatorite käes ja see on igasuguse kolonialismi esimene ning vältimatu tunnus. Selleaegsetel maailmakaartidel oli igal impeeriumil oma värv, mis visuaalselt kinnitas, et kõik, kuigi erineva õigusliku staatusega territooriumid, kuulusid vastava impeeriumi koosseisu.

Oluliseks tunnuseks on see, et kolonisaatorid ja koloniseeritud on olnud etniliselt ja kultuuriliselt erinevad ning kolonisaatorid on pidanud oma keelt ja kultuuri kõrgemaks ning nende levitamist progressiks. Hannah Arendti arvates toetusid Saksa ja Vene kontinentaalsed imperialismid vastavalt pangermanismi ja panslavismi ideoloogiatele, mis vastavalt saksa ja vene rahvaid „äravalituteks” pidasid ja neile õiguse andsid nende vahel paiknevaid rahvaid mitte ainult alistada, vaid kas hävitada või assimileerida.⁷

Kokkuvõtliku iseloomustuse kolonialismile on hiljuti esitanud saksa ajaloolane, Konstanzi ülikooli professor Jürgen Osterhammel. Tema järgi on kolonialism suhe kohaliku enamuse ja välismaiste sissetungijate vahel. Peamised otsused koloniseeritud rahvaste kohta on tehtud ja rakendatud metropolides. Kolonistid on olnud veendunud oma üleolekus ja mandaadis valitseda.⁸ Temale toetudes võib väita, et tähtsam kui mõni üksik (näiteks juriidiline) kolonialismi tunnus või tunnuste loetelu on kolonialismi terviklik majanduslik, poliitiline, kultuuriline ja sotsiaalpsühholoogiline iseloom.

Kolonialismist Ida-Euroopas 20. sajandil

Koloniseerimise ohvriks on langenud väga erineva elukorraldusega inimesi – riigieelseid kogukondi ja hõime, aga ka feodaalseid riike ja nende (ka autonoomseid) osi. Eestit on vaadeldud saksa aadlike ja linnakodanike, Rootsi kuningriigi ja Vene impeeriumi kolooniana, aga Eesti kui ühe Euroopa 20. sajandi rahvusriigi koloniseerimisest on tõepoolest vähe räägitud. Ometi on selleks põhjust, sest Eesti saatus pole erandlik, sest seda jagavad mitte ainult Läti ja Leedu, vaid ka Poola. Natsi-Saksamaa vallutuspoliitika jäi lühiajaliseks, kuid sellel oli sidet kolonialismiga ja eriti Poola allutamises võib näha peaaegu kõiki eespool nimetatud kolonialismi tunnuseid: vallutussõda, riikluse ja osa rahva, eriti eliiti kuulunute hävitamine, sakslaste ülemvõimu kehtestamine, osa territooriumi annekteerimine, majanduslik ekspluateerimine, saksa keelele eeliseisundi andmine, poolakate ideoloogiline alandamine. Anastatud Poola aladele, eriti nn Warthelandi püüti asustada saksa koloniste (mh baltisakslasi), kelle saatus sõja lõpukuudel oli traagiline.

7 H. Arendt, *Elemente und Ursprünge totaler Herrschaft*. München: Piper, 1986, lk 359jj.

8 J. Osterhammel, *Kolonialismus: Geschichte – Formen – Folgen*. München: Beck, 2009, lk 19jj.

Enam-vähem sama võib öelda Balti riikide (ja Ida-Poola) kohta. Peamine erinevus Poolast on muidugi see, et Nõukogude Liit alistas Balti riigid 1940. aastal ainult sõjaga ähvardades. Balti riigid okupeeriti ja annekteeriti, osa rahvast, eriti eliidist, hävitati, kohalik võim allus Moskvale ja seda teostasid osalt vene ametnikud, vene keel hakkas kõrvale tõrjuma kohalikke keeli, majandus allutati metropoli huvidele, loodusvarasid rüüstati, Lätisse ja Eestisse tuli hulgaliselt koloniste, kes olid osalt riiklikult suunatud, osalt iseseisvalt parema elu otsijad. Kolonistid, ka need, kes tulid või toodi ainult forsseeritud industrialiseerimise huvides, olid metropolile tahes-tahtmata ka kohaliku võimu kindlustamise vahendiks, nn tsiviilgarnisoniks. Moskva võimu õigustati „progressiivse” ideoloogiaga ja kohalike rahvaste kultuuri tsenseeriti ja moonutati. Poola ja Balti riigid olid uusaegsed rahvusriigid ning nende sarnane saatus vastavalt Natsi-Saksamaa ja Nõukogude Liidu koloniaalpoliitika ohvritena on järjekordne tõend nende kahe totalitaarse režiimi olemuslikust sarnasusest ning Hitleri ja Stalini toetumisest vastavalt pangermanismi või panslavismi traditsioonile.

Siiski teine oluline erinevus Poola koloniseerimisest oli see, et Balti riigid annekteeriti terviklikult Nõukogude Liidu koosseisu ja neile laienesid samad reeglid, mis kehtisid selles hiigelriigis (Poolast annekteeris Saksamaa ainult osa, ülejäänust moodustati nn Kindralkubermang, mis ei kuulunud Saksa riigi koosseisu, ja seal olid erinevad reeglid). Seetõttu kehtestati Balti riikides teiste liiduvabariikidega sarnane poliitiline ja halduslik režiim, majanduspoliitika, ideoloogiline propaganda ja kultuuri poliitika, kuid liiduvabariigi staatus võimaldas siiski teatud autonoomiat, mille piiridest Moskva võis muidugi alati üle astuda.

Stalini-aegne Nõukogude Liit kasutas küll eneseõigustuseks kommunistlikku ideoloogiat, kuid selle varjus muutus tsaariaegse koloniaalimpeeriumi taastamise retoorika (praktikast rääkimata) üha tugevamaks ja tuli mõnikord lausa avalikuks. Partei sees tunnistati, et „internatsionalismi mängimine on möödas ja vähemuste esindajad on ... surutud põlvili ning neid on hukatud nagu marutõbiseid koeri”.⁹ Alistatud rahvaste kultuuri omapära hävitamise püüet õigustati vajadusega võidelda „koodanliku natsionalismiga”. Vjatšeslav Molotov viitas Baltikumi annekteerimise puhul ajaloolisele õigusele,¹⁰ suursaadik Ivan Maiski kordas samu mõtteid. Stalin pidas ennast Tsaari-Venemaa pärijaks ja taastajaks.¹¹ Selline retoorika leidis mõnede Briti impeeriumi poliitikute poolt mõistmist, näiteks konservatiivide hulka kuulunud välisminister Anthony Eden arvas tunnustavalt, et Stalin oli rohkem Peeter Esimese kui Lenini järeltulija.¹²

Näib, et üheks põhjuseks, mis paneb Epp Annust kahtlema kolonialismi mõiste kasutatavuses, on selle võrdlemine ainult okupatsiooni mõistega. Kahtlemata on õige rääkida Eesti okupeerimisest Nõukogude Liidu poolt 1940. aastal ja uuesti 1944. aastal, aga ainult okupatsiooni mõiste ei ava ega seleta piisavalt nõukogude

9 Estonia since 1944: Reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity. Tallinn: Estonian Foundation for the Investigation of Crimes Against Humanity, 2009, lk 114.

10 L. Mälksoo, Nõukogude anneksioon ja riigi järjepidevus: Eesti, Läti ja Leedu staatus rahvusvahelises õiguses 1940. a – 1991. a ja pärast 1991. a. Uurimus pingest normatiivsuse ja võimu vahel rahvusvahelises õiguses. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2005, lk 245.

11 K. Piirimäe, Balti riikide küsimus liitlasriikide suhetes, 1941–1942 (I). – Ajalooline Ajakiri 2007, nr 1, lk 28.

12 K. Piirimäe, Balti riikide küsimus liitlasriikide suhetes, 1941–1942 (I), lk 43.

perioodi iseloomu. Vähemalt sama tähtis mõiste on anneksioon (vägivaldne inkorporeerimine), mida on eelistatud või paralleelselt okupatsiooni mõistega kasutatud suure poliitilise tähtsusega dokumentides.

23. juulil 1940 avaldas asevälisminister Sumner Welles USA ametliku protesti Balti riikide iseseisvuse hävitamise pärast, kirjutades muuhulgas: „USA rahvas on vastu röövlitegudele, tehtagu neid toore jõu abil või vaid jõuga ähvardades.”¹³ See avaldus toetus nn Briand-Kelloggi rahvusvahelisele paktile 1928. aastast, mis keelustas agressiivse sõja kui riikliku poliitika vahendi, ja seda pakti arendanud nn Stimsoni doktriinile 1932. aastast, mis keelas tunnustada territoriaalseid muutusi, mida tehakse sõjalist jõudu kasutades. Pärast seda võis öelda, et kuna igasugune agressioon on ebaseaduslik, aga kõik anneksioonid toetuvad agressioonile, siis on kõik anneksioonid ebaseaduslikud. (Varasem rahvusvaheline õigus ei olnud vallutussõdu keelustanud ja tundis seetõttu ka seaduslikke, näiteks rahulepinguga fikseeritud anneksioone.)

Tähelepanuväärne on, et Wellesi avalduses ei kasutatudki okupatsiooni mõistet, tõenäoliselt sellepärast, et taheti protestida veel suurema kuriteo – ebaseadusliku inkorporeerimise vastu. (Üks tegur võis olla ka see, et sel ajal oli rahvusvaheliselt levinud okupatsiooni määratlus, mis oli välja loetav 1907. aastal sõlmitud Haagi konventsioonist ning mille kohaselt okupatsiooni tekkimise eelduseks on sõjaline konflikt, mida aga teatavasti 1940. aastal Baltikumis polnud. Alles ÜRO põhikiri 1945. aastal võrdustas selgesõnaliselt sõjajõuga ähvardamise selle kasutamisega. Ometi oli Baltikumi sündmusi jälginuile juba 1940. aastal selge, et faktiliselt oli tegu Nõukogude Liidu sõjalise agressiooniga – ultimaatumid, blokaadid jne – ja selle abil seni iseseisvate riikide annekteerimisega. Võib-olla seepärast hoidutigi juriidilisest terminist ja kasutati asja sisu väljendamiseks teisi mõisteid.)

Oluliseks kujunes mõiste „ebaseaduslik inkorporeerimine”, mida võib pidada anneksiooni sünonüümiks ja mida USA valitsus kasutas mitme aastakümne vältel peamiselt selleks, et mitte tunnustada Balti riikide muutmist Nõukogude Liidu osaks. Pärast Teist maailmasõda kasutasid USA ja muud lääneriigid küll ka okupatsiooni mõistet. Mõlemat kasutas ka USA Kongressis 1953. aastal tegutsenud nn Kersteni komitee, mis mõistis hukka Nõukogude Liidu poliitika Baltikumis. („Eesti, Läti ja Leedu okupeeriti sunniisilisel ja annekteeriti õigusvastaselt.”¹⁴) USA-s trükiti Euroopa kaardidel Balti riikide kohale, et USA ei tunnusta nende okupeerimist.

Eesti Vabariigi Riigikogu avalduses 1992. aastal öeldakse samuti, et Eesti Vabariik langes 1940. aastal Nõukogude Liidu agressiooni ohvriks ja inkorporeeriti ebaseaduslikult Nõukogude Liidu koosseisu, aga räägitakse ka „rasketest okupatsiooni aastakümnetest”.¹⁵

Mõistete „okupeerimine” ja „anneksioon” kooskasutamise juriidiline seletus on see, et traditsiooniliselt oli eeldatud, et okupatsioon on suhteliselt lühiajaline sõjaväevõim ja lõpeb kas võõrvägede lahkumise või okupeeritud territooriumi seadusliku

13 Sumner Wellesi deklaratsioon vt: *Baltic Question During the Cold War*. Eds. J. Hiden, V. Made, D. J. Smith. London, New York: Routledge, 2008, lk 209.

14 Tsit L. Mälksöö, Nõukogude anneksioon ja riigi järjepidevus, lk 140.

15 Riigikogu deklaratsioon põhiseadusliku riigivõimu taastamisest. – Riigi Teataja 1992, 40, lk 1329jj.

anneksiooniga (näiteks rahulepinguga), aga et anneksioon oli ebaseaduslik, kestis okupatsioon anneksiooni lõpuni.¹⁶

Anneksiooni mõiste on oluline ka siin käsitletava küsimuse jaoks, sest anneksioon on olnud üks kolooniate hankimise viise (tihti eelnes anneksioonile okupatsioon), mida olid eriti kasutanud nn kontinentaalsed koloniaalimpeeriumid, kelle hulka kindlasti kuulus ka Tsaari-Venemaa. Enne Esimest maailmasõda oli selliseid mitu, lisaks Venemaale Austria-Ungari ja Ottomani (Türgi) impeeriumid. Et kaks viimast sõja järel lagunesid ja Venemaal võitis enamlik revolutsioon, jäid eurooplaste teadvusesse koloonia mõiste sisu määrama peamiselt ainult nn meretagused kolooniad ja see on ka üks põhjus, miks postkolonialismi teoreetikud enamasti pole märganud analoogilisi nähtusi Ida-Euroopas. Tegelikult oli juhuseid külma sõja aegsetes diskussioonides ÜRO-s ja mujal, kus lääne poliitikud nimetasid otsesõnu Nõukogude Liitu Balti riikide koloniseerijaks, kuid seda võidi pidada teravast vastasseisust tingitud propagandaks. Lauri Mälksoo arvates polnudki selline koloniseerimise mõiste kasutamine formaal-juriidiliselt täpne,¹⁷ kuid vaevalt et postkolonialismi teoreetikud on jätnud Ida-Euroopa märkamata juriidilise ebatäpsuse pärast. Mittemärkamise peamine põhjus on ilmselt see, et postkolonialismi teoreetikud mäletavad Nõukogude Liitu (ja kogu nn sotsialismileeri ehk nn Teist Maailma) eelkõige kui lääneriikide kolonialismi kritiseerijat ja „Kolmanda Maailma sõpra” ning sellepärast ei suuda märgata või lõpuni tunnustada kommunismi ideoloogia varjus tehtud kuritegusid, sealhulgas kolonialismi. Võib ka olla, et mõned teoreetikud on põhjendamatult laiendanud oma isikliku kolonialismikogemuse universaalseks kolonialismi mudeliks.

Postkolonialismi teooria haare laieneb

Õnneks on olukord viimasel ajal hakanud muutuma. Üks jõulisemaid senise postkolonialismiteooria geopoliitilise piiratuse kriitikuid on David Chioni Moore. Ta on olnud ka Aafrika uuringute direktor Macalesteri kolledžis (Minnesota, USA) ning erinevalt oma paljudest kolleegidest on ta suutnud näha analoogiaid geograafilisel kaugete ja sotsiaalselt ning kultuuriliselt erinevate rahvaste ajaloos. Tema arvates on endised liiduvabariigid „väga eriliselt postkoloniaalsed, aga ka väga eriliselt postkolonialistliku teooria poolt vaatluse alt välja jäänud”.¹⁸ Võrreldes nõukogude poliitikat ja kolonialismi Kesk-Aafrikas, leiab Moore palju sarnaseid jooni.¹⁹ Moore kritiseerib New Yorgi ülikooli professorit Ella Shohat, kes nägi postkoloniaalseid olukordi kõikjal peale endise Nõukogude Liidu ja Hiina Rahvavabariigi. Edward W. Saidile heidab ta ette, et too püüdis vabandada Venemaa kolonialismi sellega, et Venemaa tegi anneksioone samm-sammult. Moore ei nõustu ka sellega, nagu oleks veega eraldatud vallutused „rohken” kolooniad kui maismaal tehtud anastused. Põhjendamatuiks peab ta

16 L. Mälksoo, Nõukogude anneksioon ja riigi järjepidevus, lk 192.

17 L. Mälksoo, Nõukogude anneksioon ja riigi järjepidevus, lk 213–214.

18 D. C. Moore, Is the Post- in Postcolonial the Post- in Post-Soviet? Toward a Global Postcolonial Critique. – Postcolonialisms: An Anthology of Cultural Theory and Criticism. Eds. G. Desai, S. Nair. New Brunswick: Rutgers University Press, 2005, lk 518.

19 D. C. Moore, Is the Post- in Postcolonial the Post- in Post-Soviet?, lk 518jj.

müüte, mille järgi Vene koloniaalimpeerium oli Lääne-Euroopa omadest kuidagi „parem” sellepärast, et Venemaa ise polnud päris Lääs ega Ida, vaid midagi vahepealset. Moore loeb Nõukogude Liidu kahtlusteta koloniaalimpeeriumiks ja rõhutab tõsiasja, et selle tunnustamisest on tõrgutud sellepärast, et „paljud postkolonialismi teoreetikud USA-s ja mujal on olnud marksistid või vasakradikaalid”.²⁰ Muidugi ei eita Moore Nõukogude kolonialismi erinevust Briti-Prantsuse mudelist, kuid vale oleks pidada üht normiks ja teist kõrvalekaldeks.²¹

Nõukogude kolonialismi analüüsid näitab Moore, kuidas see avaldus ja mõjus erinevalt Kesk- ja Ida-Euroopas, Balti riikides, Kesk-Aasias, Kaukaasias jm. Mitmete meile üldtuntud ja õigete tähelepanekute hulgas on mõned, mis vajavad täpsustamist. Näiteks on õige Moore'i tähelepanek, et vene kolonisaatorid võisid kadestada baltlaste ja keskeurooplaste kultuuri ja tunda alaväärsustki,²² kuid sellega enamasti kaasnes ja tihti domineeris selle üle suurriiklik uhkus ning usk venelaste erilisse missiooni, mida tsaariajal toetas Kolmanda Rooma müüt, nõukogude ajal aga maailma esimese sotsialistliku riigi propaganda. Õige on ka see, et koloniseeritud eurooplastele võisid nõukogude kolonisaatorid mõjuda pigem barbarite kui kõrgema kultuuri toojatena, kuid see ei kergendanud koloniaalset rõhumist, pigem vastupidi – seda kogeti eriti ebaõiglasena. (Ilmselt võidi kolonisaatoreid kogeda mõnikord barbaritena ka mujal – näiteks Indias, Lähis-Idas või Põhja-Aafrikas.)

Tundub veel, et Moore ei arvesta piisavalt, et Nõukogude koloniaalpoliitika oli erinev 1920. aastatel, stalinistlikul ja poststalinistlikul perioodil. Tõepoolest anti, nagu ta kirjutab, esimesel enamlikul aastakümnel mõnele väikerahvale kirjakeel, toetati iga rahva omapärast kultuuri, kui see vaid oli „sisult sotsialistlik”, ja isegi võideldi vene šovinismiga.²³ Olukord muutus aga radikaalselt 1930. aastate alguses, väikerahvaste eneseavaldusi hakati piirama ja paljud nende kultuurijuhid represseeriti (vt ka ülalpool). Suurriiklik ideoloogia taaselustus ja saavutas maksimumi sõja ajal ja järel. Visuaalseteks märkideks said näiteks mõnede väikerahvaste hiljuti kasutusele võetud ladina tähestiku muutmine kirillitsaks, sõjaväemundrite lähendamine tsaariaegsetele ning muidugi kogu visuaalse kunsti iseloom. Väikerahvaste kultuuride omapära reklaamiti endiselt, kuid nende tegelikust arengust enam ei hoolitud, vaid neid püüti pigem muuta museaalseteks ehteasjadeks, suurriigi dekoratiivseks lisandiks analoogiliselt koloniaalmaade kultuuri eksponeerimisele Pariisis või Londonis 19. sajandil. Poststalinistlikul ajajärgul tugevnes administratiivne, majanduslik ja ideoloogiline surve eesmärgiga kujundada rahvasteülene nõukogude inimene ja ühtsem nõukogude kultuur ning levitada rahvastevahelise suhtlemise keelt koloniseeritud rahvaste keelte asemel, mis sisuliselt tähendas püüet alistatud rahvaid venestada.

Kokkuvõtlikult võib öelda, et meil on täielik alus rääkida postkoloniaalsest situatsioonist Eestis ja järelikult põhjust vaadata, millist abi postkolonialismi teooria võib pakkuda eesti kunstiajaloo seletamiseks ja mõistmiseks.

20 D. C. Moore, *Is the Post- in Postcolonial the Post- in Post-Soviet?*, lk 522.

21 D. C. Moore, *Is the Post- in Postcolonial the Post- in Post-Soviet?*, lk 530.

22 D. C. Moore, *Is the Post- in Postcolonial the Post- in Post-Soviet?*, lk 527.

23 D. C. Moore, *Is the Post- in Postcolonial the Post- in Post-Soviet?*, lk 529.

Paraku on selge, et postkolonialismi teooria ei ole kuigi ühtne ja on põhjust vaadata, millised mõttesuunad meile sobivad. Oluline erinevus näib olevat Columbia ülikooli professori Gayatri Chakravorty Spivaki²⁴ ja Harvardi professori Homi K. Bhabha²⁵ vaadetes just koloniseeritud kultuuri iseloomustamises. Spivak ei pea alluvatena ja eneseväljenduse võimalusest ilmajaänuina (nn *subaltern*'itena – ingl k 'nooremohvitseridena') silmas mitte sugugi ainult koloniseeritud rahvaid, vaid kõiki valitseva kultuuri poolt marginaalseiks muudetud sotsiaalseid subjekte. Kõiki neid kaldub ta käsitlema essentsialistlikena, jättes kõrvale iga rühma tegeliku heterogeensuse²⁶, kuid tunnistab siiski, et rühmasiseste erinevate huvide ning püüdluste mittemärkamine võib osutada sotsiaalselt plahvatusohtlikuks lihtsustuseks²⁷. Veel äärmuslikum essentsialism ja dualism olid omased postkolonialismi teooria ühe klassiku Edward W. Saidi Ida ja Lääne vastandusele. Homi K. Bhabha käsitleb iseloomustab aga selge antiessentsialism – tema arvates ei ole kultuuridel igipõlist ühtsust ega homogeensust. Bhabha arvates avaldub kolonialismi mõju ambivalentsete, mitmetähenduslike, n-ö vahepealsete kultuurinähtuste tekkes, mida ta iseloomustab mõistetega *unhomeliness* ('ebakodusus' – Tiina Kirsi tõlge), hübriidisus ja mimikri.²⁸ Kultuuride käsitlemisel peab ta õigeks vabaneda dualismist ja leiab, et polemiseerimiseks pole vaja polariseeruda.²⁹ Ilmselt on see põhimõte õige ka okupeeritud Eesti kultuuri käsitlemisel. Kindlasti tuleb nõustuda Tiina Kirsiga, kelle arvates oli kolonialismiajastu olemuselt ebahühtlane ja kuna poliitiline võim oli täis sisemisi pingeid ning selle retoorika mõranes, oli võimalusi erinevateks diskursusteks.³⁰

Kolonialismi mõjudest eesti kunstile

Üks võimalus oli tuua ENSV kunstiajaloo välja kolm erinevat diskursust: võimumeelne, lääne avangardile orienteeritud ja rahvuslik-konservatiivne, mille iseloom ja omavahelised keerulised suhted poolsajandi jooksul oluliselt muutusid.³¹ Võimumeelse diskursuse eesmärk oli allutada eesti kunst üleliidulistele normidele ja ideaalidele ning aidata nõnda kaasa Eesti koloniaalse allumise kinnistamisele ja eestlaste sammamulisele assimileerimisele. Võimumeelse diskursuse teoreetiliseks komponendiks oli sotsialistliku realismi teooria, milles aja jooksul ja eriti nõukogude süsteemi erosiooni mõjul toimus olulisi muutusi.³² Kindlasti on võimalik ja vajalik neid omavahel konkureerinud ning kohati põimunud kunstist rääkimise viise edasi uurida.

24 Vt T. Kirss, Gayatri Chakravorty Spivak: Feminism ja postkolonialismi looklev rada. – Vikerkaar 2003, nr 4/5, lk 142–151.

25 Vt E. Annus, Homi Bhabha ja eesti lugeja. – Vikerkaar 2003, nr 4/5, lk 135–141.

26 Täpsemalt räägib ta küll strateegilisest essentsialismist, mis olevat ainult ajutiselt vajalik selleks, et allasurutuid mobiliseerida ühiskondlikuks aktsiooniks. Vt *The Spivak Reader: Selected Works of Gayatri Chakravorty Spivak*. Eds. D. Landry, G. MacLean. New York: Routledge, 1996, lk 7, 205jj.

27 *The Spivak Reader*, lk 68.

28 H. K. Bhabha, *The Location of Culture*. London, New York: Routledge, 1994, lk 3jj.

29 H. K. Bhabha, *The Location of Culture*, lk 19.

30 T. Kirss, Rändavad piirid, lk 677.

31 J. Kangilaski, Okupeeritud Eesti kunstiajaloo periodiseerimine. – Ajalooline Ajakiri 1999, nr 1, lk 23–29.

32 J. Kangilaski, Realismi mõiste metamorfoosid nõukogude kunstiteoorias. – *Kunstiteaduslikke Uurimusi* 2003, kd 12 (1/2), lk 11–24.

Eesti kunstnike nõukogudeaegses loomingus ja üksikteostes on niihästi kunsti-teadlased kui ka kõik kunstihuvilised juba ammu täheldanud eriilmelist ja eriaastme-list võimumeelse diskursuse ja metropolist lähtunud surveavate eeskujude mõju, mis on visuaalselt ju väga lihtsalt tuvastatav ja ilmikas: tarvitseb vaid jälgida näiteks Elmar Kitse loomingu muutumist, milles on aastate jooksul näha, kuidas võimu surve 1940. aastate keskel hiilivalt mõjuma hakkab, kuidas see aastakümne lõpust kuni 1950. aastate keskpaigani äärmuse saavutab ja pärast seda, nn sula ja nõukogude süsteemi lõtvumise ajal, üsna kiiresti nõrgeneb. Postkolonialistlik teooria võib kunstiajaloo juba tuntud tõsiasjade uutmoodi tõlgendamiseks ja seletamiseks pakkuda, nagu Tiina Kirss soovib,³³ mõningaid generatiivseid mõisteid, näiteks Homi K. Bhabha kasutu-sele võetud hübriidsus või mimikri.

Teine ja ilmselt vähem teadvustatud probleem oli kolonialismi mõju eesti kunsti institutsionaalsele ja majanduslikule keskkonnale. Nõukogude kunstielu korralduses oli jooni, mis viitavad kõige otsesemalt 18.–19. sajandi absolutistlike monarhiate kunstielule. Kunstnikke ühendati tsunftilaadsesse liitu, millest väljaspool oli avalik kunstiga tegelemine peaaegu võimatu. Uute liikmete vastuvõtt oli tsentraliseeritud, seda kontrollis ja kinnitas üleliidulise kunstnike liidu juhatuse. Liidu abil püüdis võim kunstnikke kontrollida ja suunata, kasutades repressioone või nendega ähvardamist (Stalini ajal olid kunstnike liidust väljaheitmise või hirm selle ees tavalised), aga selle kõrval ja eriti hiljem püüti toetuda ka positiivsetele stiimulitele (ostupoliitika, aunimetused). Liidul ja selle liikmetel oli teatud erioigusi (sealhulgas majandustegevuseks, näiteks Kunstifond ja kombinat „ARS”) ning paljudel kunstnikel oli ka suhteliselt stabiilne sissetulek, mis küll liikmeskonna kasvades ja riigi majanduse laostudes vähenesid. Kunstnike loomingu vähenes sotsialistliku realismi mõju, aga kunstielu institutsionaalne süsteem püsis anneksiooni lõpuni. Üleminek sellest turumajandusse ja demokraatiasse oli teravaks piiriks koloniaalse ja postkoloniaalse kunstielu vahel. Kunstnike liidu majanduslike võimaluste drastiline vähenemine ja kunstielu korraldamise monopoli kadumine koos riigipoolsete toetuste järsu langusega, muutsid paljudele kunstnikele hakkamasaamise vabas ühiskonnas väga raskeks, vähemalt esialgu.

Monarhiatele omaselt oli nõukogude kunstielus tähtis roll üleliidulisel Kunstide Akadeemial. Selle liikmeks nimetamine oli suur tunnustus, mis sai osaks neile kunstnikele, kelle loomingut ja tegevust partei kõige kõrgemalt hindas. Tegu polnud aga sugugi ainult nn personaalakadeemiaga, vaid sellel asutusel oli suuri õigusi juhtida ja kontrollida kunstielu, eriti kunstiharidust. Enamik Nõukogude Liidu kunstikõrgkoole allusid otse akadeemiale, aga ka teistele, nende hulgas ENSV Riiklikule Kunstiinstituudile kehtestas akadeemia õppekavad ning võis alati käia õppetöö korraldust ja sisu kontrollimas. Kunstide Akadeemia oli ka juhtiv kunstiteaduse keskus ja eriti sotsialistliku realismi „puhtuse” valvaja, sealhulgas kunstiteaduslike väitekirjade ideoloogia kontrollija.

Kolooniad Baltikumis (ja Kesk-Euroopas) erinesid teistest kolooniatest siiski oluliselt: neis esines suhteliselt märksa vähem kolonisaatorite imetlemist ja nendega samastumise püüet sellepärast, et enamiku inimeste jaoks oli läänemaailm positiivne

33 T. Kirss, Rändavad piirid, lk 675.

ideaal. Epp Annus kirjutab kujundlikult, et ihaldusväärne oli „vaba maailm, biitmuusika, värvilised kilekotid, banaanid, modernistlik kultuur”, ning „kolonisaator mitte ei peibutanud, vaid tõukas eemale”.³⁴ Veel vähem on põhjust postkolonialistlikul ajal rääkida Eesti puhul endiste kolonisaatorite jäljendamisest, sest nagu kirjutab Moore, imetlusväärne pole enam langenud vene „peremees”, vaid selle purustanud „sädelev Euroameerika MTV ja Coca-Cola kiskja” ja toob võrdluseks, et näiteks Indias on tänapäevani üksikuid jõukaid hindusid, kes oma välimuses ja elustiilis püüdlukult jäljendavad inglise džentelmene, milliseid paraku tänapäeva Briti ühiskonnas enam öieti polegi.³⁵

Eesti postkoloniaalses retoorikas rõhutatakse seevastu, et nõukogude aeg oli katkestus, mis meid lahutas Euroopast, kuhu oleme alati kuulunud ja kuhu nüüd tagasi pöördume. Sellepärast enamasti ei taheta mõelda, et meie saatuses on midagi sarnast Musta Aafrikaga, ja olmetasandil uhkustatakse vahel, et nüüd saab elada nagu „valge inimene”. Seetõttu on Moore'il õigus arvata, et postkolonialistlik diskursus pole Ida-Euroopas levinud mitte ainult sellepärast, et lääne teoreetikud ei oska või ei taha Ida-Euroopat märgata, vaid ka sellepärast, et Ida-Euroopa teoreetikud ei taha näha sarnaseid jooni Kolmanda Maailmaga.³⁶ Illinoisi ülikooli õppejõud Violeta Kelertas jätkab, et Baltikumis tundub koloniseeritute samastumine ebameeldiv, kui mitte alandav.³⁷ Ilmselt unistasid paljud eestlased restitutsionismi õhinas esialgu tagasipöördumisest sõjaeelsesesse Eestisse ja ka selleaegsesse Euroopasse, mida paraku enam olemas pole, kuid tänapäevaks on enamik eestlasi leppinud uue Euroopaga ja selle „eelpostil” olemisega. (See retoorika on üsna erinev sõjaeelses Eestis domineerinud rahvuslikust retoorikast, eriti suhtumises 700-aastasest orjapõlve ja mõisakultuuri.) Esialgu oli veel tavaline, et Läänt tajuti peaaegu homogeenena ja alles aegamööda ning muidugi eriti ühiskonnas toimunud muutuste mõjul on mõistetud tänapäeva Lääne sisemisi erinevusi ja vastuolusid. Euroopastumine pole siiski sugugi üksmeelne: on neid, kes ei taha leppida uue, liberaalse, tolerantse ja demokraatliku Euroopaga, vaid leinavad taga sõjaeelist, aga on ka neid, kelle jaoks euroopastumine on osa üleilmastumisest, seda aga peavad nad ohuks eesti kultuurile ja iseolemisele. Viimati mainitute hulgas on ka need, kes ei taha unustada ega alahinnata eestlaste soome-ugri algupära ja erinemist indoeurooplastest. Oskar Looritsa ja Uku Masingu ideid on olnud võimalik kasutada ja arendada erinevate rõhuasetustega, võttes näiteks Jaan Kaplinski või Hando Runneli loomingut ja ideoloogilise tegevuse.

Postkoloniaalse teooria rakendusi

Ühiskondlik ja kirjanduslik retoorika on mõjustanud kunsti suundumisi, kunst aga on ka ise retoorikat loonud ja väljendanud. Kolme eelnimetatud diskursuse osatähtsus muutus perestroika ajal. Võimumeelsus taandus kiiresti ja peagi kadus täiesti.

34 E. Annus, Postkolonialismist sotskolonialismini, lk 73.

35 D. C. Moore, Is the Post- in Postcolonial the Post- in Post-Soviet?, lk 523.

36 D. C. Moore, Is the Post- in Postcolonial the Post- in Post-Soviet?, lk 522.

37 V. Kelertas, Introduction: Baltic Postcolonialism and its Critics. – Baltic Postcolonialism. Ed. V. Kelertas. Amsterdam, New York: Rodopi, 2006, lk 4.

Rahvuslik-konservatiivse mõtteviisi pooldajad hakkasid innukalt väärtustama sõjaeelseid eesti kunsti, eelkõige „Pallase” koolkonda, aga ka pagulaskunsti. Jätkus ka 1970. aastatel eelkõige Kaljo Põllu rajatud liin, rahvusliku konservatiivsuse romantiline variant. Põllu enda sõnul oli tema sihiks (sarnaselt Lennart Meriga kirjanduses) „leida üles eesti vaevalt saja-aastase lääneliku ilmega professionaalse omakultuurikihi alt sellele eelnenuid vastupidavam ja modernismist veel rikkumata aluspind ehk esialgne, kõiki soome-ugri rahvaid ühendav vaimulaad”.³⁸ Ürgse kultuuri jälgi oli ootuspärane leida eestlaste keelesugulaste juures, kuhu Kaljo Põllu korraldas koos üliõpilastega paarkümmend ekspeditsiooni. Neilt kogutud visuaalne, mütoloogiline ja kultuuriajalooline materjal inspireeris peale Põllu enda kümneid noori kunstnikke, kes moodustasid kunstirühmituse „Ydi” tuumiku. Eriti mõnede tarbekunstnike loomingus elavad ekspeditsioonide kogemused edasi. Moore’i arvates on „heroiliste müütide” loomine ja oma kultuuri autentsuse ning „algse puhtuse” otsimine üks postkoloniaalsele kultuurile tüüpiline, nn kompensatoorne suund.³⁹

Teist tüüpi kompensatoorne suund on Moore’i arvates see, mille abil alistatud rahvad hakkavad nõudma neid kultuurivorme, mida kaua imetleti, aga mille loomist pidurdati.⁴⁰ Rahvusvahelisele avangardile orienteerujatele avanesid enneolematud võimalused Läänega suhelda, oma loomingut esitada ja informatsiooni hankida. Nagu nõukogude ajal, nii veel ka esimestel aastatel taasiseseisvunud Eestis, ei tuntud piisavalt või ei arvestatud lääne kunstielu ideoloogilisi leere⁴¹ ja võis juhtuda, et mõni meie veendunud antikommunist toetas ka sellist lääne kunsti, mida lääne antikommunistid põlgasid. Ilmselt võib aga sellest järeldada, et tegu oli just nimelt postkoloniaalse kultuuriga, milles teise, autoriteetsema kultuuri märgid omandavad uue tähenduse, nagu iseloomustab Homi K. Bhabha⁴², ja ilmselt saab seda nimetada hübriidseks kunstiks (Bhabha: „Hübriidsus ... pöörab kolonialistliku mittetunnustamise mõjud ümber nõnda, et „eitatud” teadmised liituvad valitseva diskursusega” ja hübriidne objekt säilitab sarnasuse autoriteetse sümboliga, aga hindab seda teisiti⁴³). Alles 21. sajandil, kui Eesti on muutunud tavaliseks lääne tüüpi ühiskonnaks, on siinses kunstielus hakanud välja kujunema eneseteadlikult konservatiivsed, liberaalsed ja vasakradikaalsed leerid.

Järgnevalt on võimalik katsetada eesti kunsti suundumiste kirjeldamiseks postkolonialistliku teooria mõisteid nii, nagu neid on originaalselt ja vaimukalt välja pakkunud Tiit Hennoste.⁴⁴ Kõige inspireerivamate mõistetena tunduvad pidžin, mis on „kultuur ilma rahvata”, kreoolistunud on aga selline kultuur, mis on endale rahva kasvatanud. Väga põnev mõiste on enesekolonisatsioon, mida Hennoste määratleb tegevuste reana, „mille kaudu autoriteetne kiht koloniseeritavaid võtab ise ja vabatahtlikult omaks kolonisaatorite väärtused, kombed, kultuurimudelid jms ning asub

38 K. Põllu, Eesti Kunstiakadeemia kaksikümmend soome-ugri uurimisreisei. Tallinn: Olion, 1999, lk 6.

39 D. C. Moore, Is the Post- in Postcolonial the Post- in Post-Soviet?, lk 522.

40 D. C. Moore, Is the Post- in Postcolonial the Post- in Post-Soviet?, lk 522.

41 Neist lähemalt vt nt P. Hills, Modern Art in the USA: Issues and Controversies of the 20th Century. Upper Saddle River: Prentice Hall, 2001, lk 408jj. Ka J. Kangilaski, Võimalik väike löige pole neoavangardile ohtlik. – J. Kangilaski, Kunstist, Eestist ja eesti kunstist. Tartu: Ilmamaa, 2000, lk 200–216.

42 H. K. Bhabha, The Location of Culture, lk 37.

43 H. K. Bhabha, The Location of Culture, lk 114jj.

44 T. Hennoste, Postkolonialism ja Eesti. Väga väike leksikon. – Vikerkaar 2003, nr 4/5, lk 85–100.

neile toetudes muutma oma kultuuri kolonisaatorite kultuuri sarnaseks”.⁴⁵ Probleem on aga selles, et Hennoste vaatleb neid mõisteid postkoloniaalsest situatsioonist sõltumatutena, seega ajalooülestenä. Mitmed uurijad on kahelnud mõistete kasutusala laiendamises, sest see võib vähendada nende seletavat jõudu.⁴⁶ Epp Annus rõhutab õigusega, et Ida- ja Lääne-Euroopa vahel pole olnud koloniaalsuhet. (Muidugi võib väita, et lisaks poliitilisele imperialismile ja kolonialismile on esinenud ka kultuurilist imperialismi. See, et viimane eelmistega koos on esinenud, on ilmne ja sellest oli näiteid ka eespool, aga vaieldav on kultuurilise imperialismi olemasolu või iseloom seal ja siis, kui poliitilist kolonialismi pole olnud. Kas on mõtet nimetada imperialismiks või kolonialismiks teise kultuuri imetlemist ja vabatahtlikku ülevõtmist? Kas see ei moonuta ega pehmenda kolonialismi tegelikku tähendust? Neile küsimustele on vastandlikke vastuseid, näiteks võib öelda nagu Johan Galtung, et oma kultuuri levitamisega võivad suurriigid ka oma poliitilist mõju ja võimu suurendada ning sellega muutuda „pehmeteks” kolonisaatoriteks, aga ka nii nagu Richard Rorty või David Rothkopf, kelle arvates näiteks USA kultuuriline ekspansioon levitab vabaduse ja sallivuse ideaale ning edendab humaansemat maailmakorda. Liberaal võib arvata, et kuni on tegemist ideede ja kunstitoodete vaba võistluse ja vabade valikutega, pole alust kolonialismist rääkida.)

Jättes vaidluse kultuuriimperialismi üle siinkohal lahenduseta, julgustab ajalooüleste mõistete kasutamist Moore’i mõttekäik. Ka tema leiab, et postkolonialismi mõistete liigne laiendamine vähendab nende analüütilist jõudu ja ta tegeleb, nagu nägime, oma artiklis just ajalooliselt konkreetsete kolonialismivormide tuvastamise ja analüüsiga, arvates siiski, et tähtsam kui ontoloogia (kus ja kas oli kolonialism) on see, kas postkolonialistlik hermeneutika aitab paremini mõista erinevaid kultuure.⁴⁷ Samasuunalist tuge annab Aare Pilv, kes tunnustab Hennoste mõistete heuristilist väärtust.⁴⁸ Kunstiteaduses võib näha analoogiat kas või Heinrich Wölffliniga, kes tuletas oma kuulsad põhimõisted renessansi ja baroki võrdlusest, kuid need mõisted on sobinud ka mitme teise ajajärgu kunsti iseloomustamiseks ja neil on olnud „ajalooülene” heuristiline väärtus. Hennoste mõisteid kasutades võib öelda, et nii nagu eesti kirjanduses, nii ka kunstis on mitu korda toimunud pidžinkultuuride kreolisatsioon. Kunstnikkonna ühe mõjuka osa enesekolonisatsioon sünnitab pidžinkultuuri, mis võib, kuid ei tarvitse kreoolistuda.

Modernistlik kunst, mis 1920. aastate alguse Eestis sarnanes veel üsnagi pidžinkultuuriga, leidis 1930. aastail taltununa ja modernistlikuks realismiks muutununa endale publiku (kreoolistus) ja Saksa okupatsiooni ajal ning esimestel sõjajärgsetel aastatel ja hiljemgi jäi see rahvaomaseks ning omandas lausa rahvusliku iseolemise sümboli tähenduse eriti vastukaaluna kolonisaatorite soositud kunstile. Järjekindel sotsialistlik realism jäigi ainult pidžinkunstiks, aga selle hübriidsed või mimikri vormid, samuti osalt taaselustunud sõjaeelset tüüpi, osalt aga uuenduslik modernistlik realism koos mõnede järjekindlate modernismi näidetega, moodustasid heterogeense

45 T. Hennoste, Postkolonialism ja Eesti, lk 88–89.

46 T. Kirss, Rändavad piirid, lk 674.

47 D. C. Moore, Is the Post- in Postcolonial the Post- in Post-Soviet?, lk 531.

48 A. Pilv, „Sa oled mul teine”. Teisesusest eesti kultuuri eneseanalüüsis. – Vikerkaar 2007, nr 3, lk 82.

terviku, mida ühendas estetistlik hoiak. Alates 1960. aastatest oli eesti kunst oluliselt erinev Moskva kunstist ja erinev ka saatusekaaslaste lätlaste ja leedulaste kunstist. Selline eesti kunst kreolistus ja saavutas arvestatava menu. Lääne avangardile orienteeritud diskursuse kompensatoorse õhina toel hakkas aga Eestis levima neoavangard, mis on olnud antimodernistlik ja mõnikord programmiliselt antiesteetiline. Näib, et selline kunst on veel praegugi põhiliselt pidžinkultuuri seisundis, igatahes mõlemad varasemad kreolistumise variandid on endiselt oluliselt populaarsemad ja rahvuslik-konservatiivne diskursus võib neid juba omaks pidada. Eespool esitatud arenguskeemis on võimalik näha ka kunstnike enesekolonisatsiooni laineid, millest viimane on praegu käsil.

Eesti kunsti ajaloo esitlus Tiit Hennoste mõistete abil võib aidata vaadata tuntud nähtustele värske pilguga ja olla uutmoodi mõistmise aluseks, aga selles sisaldub vähemalt ühe tõlgendusena ideoloogiline seisukohavõtt kunsti uuenemise suhtes, sest mõistel „kolonisatsioon” on ilmne negatiivne konnotatsioon. Sellest võib järeldada, et hea on Hennoste arvates ainult selline uuenemine, mis võrsub isoleeritud kultuurist endast. Kunsti uuenemises on enamasti osalenud teiste kultuuride mõju, mille toime on muidugi olnud mitmesugune – suur või väike, äkiline või aeglane, stimuleeriv või moonutav, rikastav või hävitav, vägivaldne või rahumeelne. Traditsiooniliselt kasutatud „mõju” või uuemad „siire” ja „vahetus”, mis püüavad toonitada vastuvõtu aktiivsust, on laiemad ja ideoloogiliselt neutraalsemad mõisted kui kolonisatsioon. Mõistlik on eristada vägivaldseid (nende hulgas koloniaalseid) mõjusid (või siirdeid) rahumeelsetest, sealjuures eitamata, et ka viimased võivad vastuvõtvat kultuuri nivelleerida või koguni hävitada. Mõistlik on seetõttu siinkohal nõustuda Epp Annusega, kelle arvates sellepärast, et lääneriigid pole Ida-Euroopat koloniseerinud, on postkoloniaalseks tõlgendatav suhe nende vahel pigem keskuse ja perifeeria suhe.⁴⁹

Neid suhteid pole küll vaja täiesti erinevaiks pidada, pigem on nende mõju kultuuridele küllalt sarnane. (Siiski on keskuse ja perifeeria suhe koloniaalsuhtest ambivalentsem.) Seda kinnitab muuhulgas Poznani Adam Mickiewiczi ülikooli professori Piotr Piotrowski hiljutine kriitika sellise kunstiajalookäsitluse vastu, mis muudab keskustes (Pariisis, Londonis, New Yorgis) tekkinud kunstivoolud universaalseks kunsti arengu mudeliks ja eeldab, et nn perifeeria peaks oma kunsti kirjeldama ja hindama sama mudeli järgi.⁵⁰ Piotrowski nimetab niisugust kunstikäsitlust vertikaalseks ja pakub selle asemele nn horisontaalse kunstiajaloo, mis eeldaks, et igal kohalikul kultuuril on omad tingimused ja oma arengukäik, milles „Euroameerika mõjud on vaid üks element”, mis tuleb arvesse võtta. Vertikaalne ajalugu, mis ignoreerib piirkondade omapära, muutub koloniseerimise vahendiks. Iga piirkond peab ise ennast seletama ja „on sama palju ajalugusid, kui on perifeeriaid”, mis kõik loovad oma hierarhiad ja kaanonid. Piotrowski tunnistab oma seisukoha lähedust postkolonialismi teooriale ja see lähedus oleks veel suurem, kui ta asjatult ei samastaks postkolonialismi teooriat selle ühe, essentsialistliku variandiga. Antiessentsialistlik postkolonialism ja Piotrowski teooria toetavad teineteist ning julgustavad iga rahvast oma kunstist omal viisil

49 E. Annus, Postkolonialismist sotskolonialismini, lk 74.

50 P. Piotrowski, On the Spatial Turn, or Horizontal Art History. – Umeni/Art 2008, no. 5, lk 378–383.

kõnelema. Piotr Piotrowski ja Natasha Becker leidsid ka hiljutisel seminaril Tallinnas, et *Post-Soviet* uuringutel on ühist postkolonialismiga.⁵¹

Samuti nagu nõukogude anneksiooni kolonialistlik iseloom, nii ka postkolonialistliku situatsiooni mõistest lähtunud kolonialismi mõju tuvastamine eesti kunstiajaloo peaks võib-olla olema isegi enesestmõistetav. Arvestades aga postkolonialismi teooria rahvusvahelist levikut, võib sellele toetumisest loota mitte ainult kontseptuaalset abi meie kultuuriajaloo seletamiseks ja mõistmiseks meile endile, vaid ka võimalust selgitada meie ajalugu ja kultuuri rahvusvahelisele üldsusele.

51 M. Doerring, *Thinking Art History in East-Central Europe*. – *Kunstiteaduslikke Uurimusi* 2010, kd 19 (3/4), lk 149.